

חזקה אין אדם טורח בסעודה ומפסידה*

א. פתיחה

לאורך הש"ס, מצאנו חזקות רבות המשמשות כאומדנא – הנחה מציאותית על בסיס הסתברותי: אומן לא מרע אומנותיה, שליח עושה שליחותו ועוד. האחרונים הבדילו באופן פשוט בין חזקות אומדנא כאלו לחזקות הגוף והדין, שמשמעותן הנחת המשכיות ונלמדות מצרעת הבית (חולין י:).

בדף י. במסכתנו¹ מצינו חזקת אומדנא נוספת, אשר לכאורה מבוססת על דעת בני אדם: "חזקה אין אדם טורח בסעודה ומפסידה" (להלן: אאטב"ו).

האם חזקה זו פועלת בצורה או בעוצמה מקבילה לשאר חזקות האומדנא שבש"ס? מהן גדריה ומתי משתמשים בה? במאמר זה ננסה לדון בשאלות אלו.

ראשית כל, נזכיר את דברי הרא"ה בסוגיתנו:²

מיהו אכתי לא נהיר, דהא מיגו במקום חזקה הוא, ובבבא בתרא [ה, ב] הויא בעיא ולא איפשיטה. ואיכא למימר דודאי אין כל החזקות שוות ואין אומרין בהן זו דומה לזו, ואי נמי איכא למימר דהיינו הימנותא, משום דלא קים ליה.
(רא"ה ד"ה אבל)

דברי הרא"ה אמנם מחודשים מצד הדין, אך הם בהחלט מסתברים מצד ההגיון. אין להתייחס לחזקות הש"ס כמקשה אחת, ואף אם התלבטנו במקום אחד בדיון עימות חזקה מול מגו והשאלה לא הוכרעה, יתכן שחזקה אחרת אכן תצליח לגבור על מגו.

* המאמר נכתב לעילוי נשמת סבי, צבי הרי בן חיים, איש תם וישר. לאחר כתיבת הדברים מצאתי שכבר עמד על עקרי הדברים הרב חיים סבתו שליט"א בכתב העת מעליות כג <https://did.li/amHCN>, ודבריו ברורים ומאירים אך כתובים בקצרה. ויה"ר שהקב"ה יזכנו לחדש גם במאמר זה ולהוסיף על דבריו.

¹ כל ההפניות הסתמיות הן לכתובות דף י. (במקרים חריגים לדף ט:).

² ועיין תוספות ט: (ד"ה לא דקא טעין טענת דמים), שמעלה עקרון זה גם כן.

נראה, שקביעתו של הרא"ה איננה מבוססת על סתירת הסוגיות, אלא בעקב על ההבנה של מנגנון החזקה. ואכן, דומה שהדבר טוען בירור: האם חכמים שאלו את כל השליחים בעולם האם הם קיימו את שליחותם? האם זהו מנגנון של רוב מוחלט? נראה פשוט יותר לומר, שיש כאן קביעה של חז"ל הנשענת על הנחות הגיוניות של מה סביר שיקרה, ואף שיתכן כי חזקות דומות לרוב מבחינה חיזונית, בכל זאת יהיה הבדל ביניהם בדינים ואף במנגנון.

לסיום ההקדמה, נעמוד על כך שיש להתלבט בכונת דברי הרא"ה. מהו השוני בין החזקות השונות בש"ס: האם מדובר על הבדל כמותי בעוצמת הסבירות בלבד? כלומר, האם במקום אחד חז"ל משוכנעים כי "חזקה ש..." בסבירות גבוהה אך במקום אחר הם רק מניחים שהדבר מסתבר? במאמר ננסה לטעון שלא רק הסבירות היא שמשתנה בין החזקות, אלא אף המנגנון עצמו.

ב. חזקה אטב"ו לאורך הש"ס

את חזקת אטב"ו מצינו בשלשה מקומות שונים בש"ס:

- א. בסוגיתנו, לגבי נאמנות בעל לטעון טענת פתח פתוח.
 - ב. ביבמות (קז.), בסוגית מיאון קטנה שנסאה.
 - ג. בקידושין (מה.), לגבי אדם שהתוכח עם אשתו למי לקדש את בתם, ולאחר שסכמו לקדשה לאחד מקרוביה – אחד מקרוביו קדש אותה.
- בכל המקרים, החזקה מובאת על ידי רבא, ובחלקם היא מובאת לצד תשובות אחרות. עובדה זו מעלה את השאלה האם נתן ללמוד מכך שלא מדובר בחזקה מוסכמת על כולם, ואם כן, מה יהיה הדין במקומות שבהם אין מי שחולק על רבא (כפי שלדוגמא עולה להלכה בסוגיא שלנו).³
- נבחן בקצרה את שלש ההופעות של החזקה.

³ עיין להלן בהע' 5.

1. כתובות – נאמנות הבעל לטעון טענת פתח פתוח

סוגיתנו מורכבת משלשה חלקים:

- א. הטענה שכתובה דרבנן ("חכמים תקנו להם לבנות ישראל").
- ב. נאמנות הבעל להפטר מתשלום כתובה שנובעת מכך ("והם האמינוהו שאם אמר פתח פתוח מצאתי נאמן").
- ג. חזקה אין אדם טורח בסעודה ומפסידה.

אם כן, ממרוצת הסוגיא עולה לכאורה, שנאמנות טענת פתח פתוח היא רק לסוברים שכתובה דרבנן. ואכן, כך כותב רש"י:

חכמים תקנו לאשה כו' – כלומר אי הוא כתובה דאורייתא לא הוי נאמן להפקיעה אלא בעדות ידועה אבל כתובה חכמים תיקנוהו הם אמרו והם אמרו הם שתיקנוהו אמרו שהוא נאמן להפסידה אף בטענת פתח פתוח.

לעומתו, השטמ"ק (ד"ה חכמים) סובר שדברי הסוגיא מהם עולה בפשטות שכתובה דרבנן הם רק כי כך סבר בעל הסוגיא, אך נאמנות הבעל בטענת פתח פתוח היא אף לסוברים שכתובה דאורייתא:

מדנקט הכי... אתא לאשמועינן נמי דתקנת חכמים היא ומיהו איכא למימר דאפילו הויא דאורייתא נמי נאמן ומטעמא דבעי' למכתב בס"ד אלא קושטא דמילתא קאמר דתקנו חז"ל וכו' ורש"י ז"ל לא פירש כן.

הראשונים הסבירו את מחלוקתם של רש"י והשטמ"ק בדרכים שונות – כח טענת ברי מול טענת שמא, חזקת הגוף לאשה, רוב נשים בתולות נשאות, הגדרת המוחזקות בכתובה ועוד. אולם, אפשר להסביר שמחלוקתם משפיעה גם על הבנת חזקת אאטב"ו:

א. לשיטת השטמ"ק, שטענת פתח פתוח מתקבלת אף לסוברים שכתובה דאורייתא, נראה שמדובר בחזקה ככל החזקות ויש לה תוקף משפטי אף להוציא ממון, ומכחו הבעל זוכה בנאמנות לטענתו. כך מפורש בדבריו לעיל.

ב. בשיטת רש"י יש לדון מה משמעותה של חזקת אאטב"ו. נתן ללכת בכך בשתי דרכים קרובות המיצגות שתי דרכים לקרוא את הסוגיא – האם דברי רבא הם רק תשובה לשאלת הגמרא או הסבר לשיטת חכמים:

1. דברי רבא, וממילא החזקה, הם מענה לשאלה הצדדית מדוע חכמים לא חששו שתקנת הכתובה תעקר ממשמעות, שהרי הבעל יכול להפטר מחיובה בקלות. כך עולה מפירוש רבנו חננאל:⁴

איתמר אמר רב נחמן אמר שמואל משום ר' שמעון בן אלעזר חכמי תיקנו לבנות ישראל לבתולה מאתים ולא למנה מנה והם האמינוהו שאם אמר פתח פתוח מצאתי נאמן. ואקשי' אם כן מה הועילה תקנת חכמים כל אדם יכול לומר פתח פתוח מצאתי ונמצאת תקנת חכמים בטלה מעצמה ופירק רבא חזקה אין אדם טורח בסעודה ומפסידה.

2. נתן להבין בצורה עקרונית יותר – חזקת אאטב"ו אינה חזקה מוחלטת, אך היא אומדנא מספיק משכנעת כדי לגרום לחכמים לתקן את התקנה. כך מפורש בתשובת הגאונים (אוצר הגאונים – התשובות קטז):

חכמים תקנו להם לבנות ישראל לבתולה מאתים ולא למנה מנה. והן האמינוהו שאם אמר פתח פתוח מצאתי נאמן אם כן מה הועילו חכמים בתקנתם אמר ר' אבא: ⁵ חזקה אין אדם טורח בסעודה ומפסידה, וביארו כי **הטעם שממנו האמינוהו הוא הפסדת סעודה זו.**⁶

כלומר, החזקה איננה רק הסבר צדדי מדוע החכמים לא חששו לטענות שווא, אלא הסבר לגוף תקנתם, מדוע הם בחרו להאמין לבעל. במילים אחרות – שאלת הגמרא היא רק 'מקפצה' לתשובה עקרונית הרבה יותר. דברי רבא אינם באים רק לתרץ את הסתירה בין תקנת הכתובה ובין נאמנותו של הבעל, אלא לעמוד על מהותה של אותה נאמנות. שאלת הגמרא "מה הועילו?" נדחית מעצמה, שכן

⁴ מופיע בקובץ שיטות קמאי לכתובות.

⁵ מענין לראות שלגרטתם, לא רבא הוא שמביא את החזקה אלא רב אבא, ועיין לעיל בהע' 3.

⁶ כך גם משמע בדברי הרמב"ם ("א, יד) אשר יובאו בהמשך.

חכמים בחרו להאמין לבעל (מכח החזקה), ואין לתמוה עליהם מדוע הם מאמינים לו.

עם זאת, אף שהגאונים הבינו את החזקה בצורה משמעותית יותר מרבנו חננאל, עדין הם רחוקים מדברי השטמ"ק. גם לניסוח רבנו חננאל וגם לניסוח הגאונים, הבעל אינו זוכה בכתובה (או בנאמנות שמזכה אותו בכתובה) מכח החזקה אלא מכח תקנת חכמים, "הם אמרו והם אמרו", והחזקה מהוה תשובה נקודתית לחשש (כשיטת רבנו חננאל) או הסבר מה ראו חכמים לתקן נאמנות לבעל (כדברי הגאונים).

ננסה לבדוק האם כיוונים אלו עולים גם בסוגיות האחרות.

2. יבמות – מיאון קטנה

המשנה ביבמות (קז.) מביאה את מחלוקת בית שמאי ובית הלל לגבי מיאון קטנה שנישאה:

בית שמאי אומרים: אין ממאנין אלא ארוסות, ובית הלל אומרים: ארוסות ונשואות.

הגמרא מביאה הצעות רבות להסבר מחלוקת בית שמאי ובית הלל, וכולן מניחות שמשורת הדין קטנה יכולה למאן אף בנשואה, ובית שמאי הם אלו שגזרו. רבא מסביר את המחלוקת כך:

רבא אמר: היינו טעמא דב"ש, שאין אדם טורח בסעודה ומפסידה. וב"ה? תרוייהו ניחא להו, כדי דליפוק עלייהו קלא דאישות.

דברי רבא מתאימים לסברת רש"י שהוצגה לעיל. אין כאן שימוש בחזקה ככלי הלכתי⁷ אלא רק סבה לתקנת חכמים. כלומר, בית שמאי יודעים שבני אדם אינם טורחים בסעודות ומפסידים, ועל כן לא ישאו קטנות שיכולות למאן בהמשך ולהפיל את הסעודה לטמיון, למפרע. בית הלל אינם חולקים על החזקה, אלא על ההנחה שלדעת בית שמאי נובעת ממנה, וטוענים שאנשים ימשיכו לישא קטנות משום שהשם שיצא להם כנשואים נוח להם גם בהתחשב בסיכוי שהקטנה תמאן.

⁷ מי שירצה יוכל לדייק שאף הגמרא השמיטה את המילה 'חזקה' כאן, ונשארה רק עם הסברא המציאותית.

יש לציין שאין בהכרח קושי מסוגיא זו על שיטת השטמ"ק, משום שגם אם לחזקה יש כח הלכתי עצמאי – היא עדין יכולה גם להוות סברא והגיון לתקנת חכמים, ואין בדבר סתירה.

3. קידושין – ההוא דאמר לקריבאי

אומרת הסוגיא בקידושין (מה.):

ההוא דאמר לקריבאי והיא אמרה לקריבה, כפתיה עד דאמר לה תיהוי לקריבה, אדאכלי ושתי אתא קריבה באיגרא וקדשה; אמר אביי, כתיב: שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב. רבא אמר: חזקה אין אדם טורח בסעודה ומפסידה. מאי בינייהו? איכא בינייהו, דלא טרח.

אנו מנסים לעמוד על דעתו של האב. מחד גיסא, אנו יודעים שהוא העדיף להשיא את בתו הקטנה לקרוביו, ומאידך גיסא, הוא הודה לאשתו והתרצה להשיא את בתם לקרובי משפחתה. כשמגיע קרוב משפחתו של האב ומקדש את בתו, יש מקום להסתפק האם היתה כאן הסכמה (בסתרו) של האב?

אביי מתרץ, שאנו יכולים לסמוך על דיבורו של האב שהתרצה לאשתו, משום ש"שְׁאֲרִית יִשְׂרָאֵל לֹא יַעֲשׂוּ עוֹלָה" (צפניה ג', יג), ולכן נתן להניח שהוא יעמוד בדיבורו. לשיטת רבא נראה שתירוץ זה אינו מספק ועדין היה מקום לחשוש, אך כיון שהאב טרח בסעודה נתן להניח בודאות שלא היה בדעתו לקדשה לקרוביו. בהקשר זה, החזקה נראית כגורם עצמאי, בעל משמעות הלכתית חיובית ולא רק כהסבר לגזרת חכמים. אמנם, במקרה שלנו אין לה כח להוציא ממון, אך סומכים עליה אף בשאלה דאורייתא, ובדומה להבנת השטמ"ק.

ג. סיכום השיטות ומספר נפקא־מינות

נסכם עד כה: סוגיתנו מעלה את חזקת אאטב"ו בהקשר לנאמנותו של הבעל לטעון פתח פתוח, אך מפשט הסוגיא לא ברור מה היחס בין הדברים, והצענו בכך שתי דרכים שהן שלש:

א. החזקה היא הבסיס לנאמנות הבעל, והיא דומה לחזקות אחרות בש"ס שמצינו שסומכים עליהן. הסוגיא הזכירה שכתובה דאורייתא כי כך סברה, אבל דברי רב נחמן נכונים אף ללא טעם זה.

ב. נאמנות הבעל נסמכת על "הם תקנו והם תקנו", ויסודה בכך שהכתובה היא מדברי חכמים והם בחרו להאמין לטענתו. את החזקה נתן להבין בשתי רמות:

1. פשט הסוגיא מעלה שהחזקה היא רק הסבר מדוע לא חששו חכמים שהכתובה שתקנו תהפך לדין חסר משמעות.

2. נתן להציע שהחזקה היא הסבר מדוע בחרו חכמים לתקן שהבעל נאמן, אך עדין כחו נובע מהנאמנות שחז"ל נתנו לו ולא מהחזקה.

ראינו שבשתי הסוגיות הנוספות שבהן מוזכרת חזקה זו נתן לראות את שני הכיוונים – בסוגיא ביבמות מדובר בחזקה שמסבירה מדוע חז"ל תקנו את הדין, ובקידושין נראה שמדובר בחזקה עצמאית שנתן לסמוך עליה ולא לחשוש להתרצות האב.

נראה לענ"ד שמי שחש בפער זה שבין ההבנות השונות של החזקה הוא הרשב"ש. הרשב"ש (ש"ת תקנב) מונה את כל חזקות האומדנא שבש"ס, ובאופן מפתיע את חזקת אאטב"ו הוא מונה פעמיים:

אקדים הקדמה אחת והיא, שדבר ידוע הוא שעניני החזקות יש להם מבוא גדול בענין האיסורין וכ"ש בדיני ממונות, דחזקה דאורייתא היא כדאיתא בפ"ק דחולין, ובעניני הקרבנות אנו סומכין על החזקה שלא לבדוק בראשה של עולה אם נקב קרום של מוח, וכן בפסח שהרי כתיב ועצם לא תשכרו בו כדאיתא התם בחולין...

ובענין אישות בפ"ב דקידושין הוא אמר לקרובים וכו' אמרינן חזקה אין אדם טורח בסעודה ומפסידה. ולפטור מממון אתינן נמי מתורת חזקה

כדאמרינן חזקה אין אדם מעיז פניו בפני בעל חובו... ובטענת בתולים מהמנינן לבעל כשאמר פתח פתוח מצאתי דחזקה אין אדם טורח בסעודה ומפסידה.

שתי נקודות מענינות עולות בדברי הרשב"ש. ראשית, הוא מניח שיש קשר, ואולי אף זהות, בין חזקת הגוף וחזקת הדין לחזקה שמשמשת כאומדנא, בניגוד לעמדה שהצגנו בתחלת המאמר.⁸ שנית, הוא מונה את חזקת אאטב"ו פעמיים. נתן לומר שלא מדובר בסברא עקרונית אלא "כי רוכלא ליחשיב וליזיל" והוא פשוט מונה את תוצאותיה השונות של חזקה זו, אך דומה שעל פי דברינו נתן לומר שהרשב"ש חש שמדובר בהבנות שונות באותה החזקה.

הנפקאמינה הברורה ביותר בין שתי ההצעות היא השאלה שנדונה לעיל, האם אף לסוברים שכתובה דאורייתא נאמין לטענת הבעל בפתח פתוח מכח חזקה אאטב"ו,⁹ והנושא אכן נדון בראשונים בהרחבה. מי שכתב זאת בצורה ברורה הוא רבנו קרשקש וידאל:

ואי קשיא לך במכחישתו נמי מהימנא, מיגו ודאי בעיא אמרה נאנסתי תחתיך או מוכה [עץ] אני תחתיך דמיהימנה לרבן גמליאל...
ומיהו רבי [תירץ] דהא לא קשיא כלל דהא פרישנא לקמן **דטעמי דמהימן לאו מדינא הוא אלא משום דכתובה דרבנן והם האמינוהו משום דחזקה דאין אדם טורח בסעודה ומפסידה**. אבל למאן דאמר דכתובה דאורייתא איהו לא מהימן ואיהי מהימנא וכיון שנאמנות ואינו מן הדין אלא משום דרבנן הימנוה שלא כדין, מה לי איכא מיגו או ליכא מיגו דהכא והתם שלא כדין הוא, והילכך כיון שהאמינוהו לגמרי האמינוהו, ואפילו היכא דאיכא מיגו.

נסה להציע מספר נפקאמינות נוספות לחקירה.

⁸ עמדה הבאה לידי ביטוי בדברי אחרונים רבים שכתבו שאין לדמות בין סוגי החזקות, ואכמ"ל.

⁹ יש לציין שגם מי שסובר שכתובה דאורייתא יכול להאמין לבעל מכח חזקת ממון או רוב ולא מכח חזקת אאטב"ו.

1. תוספת כתובה

כותב הר"ף (ג: באלפס) בסוגיתנו:

וחזינן לגאון דקאמר הנ"מ לענין מנה מאתים אבל לענין תוספת לא מהימן
וטעמא דמסתבר הוא דלא תקינו רבנן אלא מנה מאתים אבל תוספת איהו
כתב אנפשיה הילכך לא מהימן.

אך הרא"ש (א', יח) חלק על דבריו וטען שמסברא נראה שהבעל מהימן גם לענין
התוספת, מכיון שהוא הוסיפה לשם חיבת החופה והביאה ועל כן החזקה שייכת
גם לגביה. המרדכי (קלה) בשם הרשב"ם הלך גם הוא בכיוון זה, ואף טען שמדובר
בק"ו ביחס לעקר הכתובה.

לכאורה, דבריהם משכנעים שהרי נאמנות הבעל בחזקת אאטב"ו נכונה אף כלפי
התוספת, ואולי אף יותר מאשר ביחס לכתובה עצמה, שהיא תקנת חכמים ואינה
תלויה ברצון הבעל (כדברי המרדכי). יש שהסבירו שדינו של הר"ף נסמך על הנחה
שתוספת כתובה ניתנת בצורה מוחלטת מבלי לתלות אותה בתנאי.¹⁰ לעומת זאת,
הבית יוסף (אה"ע סח) מסביר את שיטת הר"ף אחרת:

ולענין מה שהוקשה להרא"ש פסק הגאון נראה לי דלא קשיא דהא בגמרא...
משמע בהדיא דלא האמינוהו חכמים לומר פתח פתוח מצאתי אלא משום
דהם תקנו לה כתובה והם אמרו והם אמרו ואם כן בתוספת שאינו מתקנה
חכמים לא האמינוהו.

ושוב ראיתי שכן כתבו הגאונים (תשובות הגאונים – שערי צדק ד', ד סימן ל)
עצמם:

וביארנו כי הטעם שממנו האמינוהו הוא הפסדת סעודה זו אינו אלא לאלתר,
ואם היה הטוען טענת פתח פתוח אדם שלא נשא אשה קודם לזו מלקין אותו
מכת מרדות מדרבנן. ומזה נלמד שלא האמינוהו חכמים אלא בשעור התקנה

¹⁰ אבל תוספת שהוא מוסיף לה מדעתו במתנה גמורה רוצה לתת לה הילכך זכיא בה
איהי מיד זכיה גמורה ומשום הכי אינו יכול להפסידה בלא ראייה גמורה. (רבינו יהונתן
מלוניל על הר"ף מסכת כתובות (לפי דפי הר"ף) גמרא דף ג עמוד ב.)

והיא מנה מאתים. אבל בשאר מה שכתב לה על עצמו ברצונו לא האמינוהו חכמים.

ונראה ברור להסביר¹¹ ששרש מחלוקתם הוא בחקירה שהוצגה לעיל: לפי הרא"ש והרשב"ם נאמנות החזקה היא מכח עצמה ועל כן תועיל אף לענין תוספת, אך לגאונים ולרי"ף נאמנות הבעל מכח "הם תקנו והם תקנו", ואת התוספת הם לא תקנו, והחזקה עצמה אינה ראייה ברורה כשלעצמה לטובת הבעל.

שיטת הרמב"ם בתוספת כתובה

מדברי הרמב"ם נראה שהוא קבל את ההבנה שעקר נאמנות הבעל נובעת מקביעת חכמים, ולא מהחזקה:

חכמים הם שתיקנו עיקר כתובה לאשה והם התקינו ואמרו שכל הטוען טענת בתולים והאשה מכחשת אותו נאמן, ועליה להביא ראייה לא על האיש, שחזקה היא שאין אדם טורח בסעודה ומפסידה והופך שמחתו אבל. (י"א, יד)

שתי הלכות לאחר מכן, בצורה תואמת לשיטתו, הרמב"ם פוסק כשיטת הגאונים שחזקה זו אינה מפסידה את האשה את תוספת כתובתה. אולם, הרמב"ם מוסיף שעל האשה להשבע. מדוע היא זו שנשבעת ולא הבעל? על כך עונה הרמב"ם:

הורו כל הגאונים שזה שאמרו חכמים שהוא נאמן אם הכחישתו, להפסידה עיקר הכתובה, אבל התוספת יש לה, אלא אם כן נודע בראיה ברורה שהיתה בעולה או שהודת לו שהיא בעולה קודם שתתארס והטעתו, לפיכך יש לו להשביעה בנקיטת חפץ כדין כל הנשבעין ונוטלין ואחר כך תגבה התוספת, ואין לה להשביעו שלא מצאה בתולה ואחר כך תפסיד עיקר כתובה שחזקה היא שאין אדם טורח בסעודה ומפסידה, ויש לה להחרים סתם על מי שטוען עליה שקר. (שם טז)

נראה בדברי הרמב"ם שאת החזקה נתן לתפוש בשתי צורות, כפי שהצגנו לעיל, והיחידוש בדבריו הוא ששתיהן נכוונות ברמות שונות:

¹¹ וכן כתב בפירוש בשו"ת מהר"ל החדשות קצו.

א. לענין עקר הכתובה: מצד עקר הדין החזקה אינה מוחלטת, ולכן אי אפשר להוציא באמצעותה ממון, אך היא כן 'משכנעת' את חכמים לתקן את תקנתם. לכך פנן הרמב"ם בהלכה יד.

ב. על אף שהחזקה איננה חזקה דיה כדי להוציא ממון בצורה ישירה, והאשה אינה מאבדת את התוספת – החזקה יכולה לפטור את הבעל משבועה על טענתו, משום שטענתו מקבלת חיזוק מכך שהיא תואמת את ההגיון של חזקת אאטב"ו. אלו דברי הרמב"ם בהלכה טז.

כך נראה להסביר את שיטתו של הרמב"ם. שאם הוא היה תופס את החזקה כבעלת כח עצמאי ומוחלט הרי שהיתה מוציאה גם את תוספת הכתובה, אך למרות שאינה מוחלטת אין זה אומר שאין לה משמעות (כדוגמת הגמרא ביבמות) ועל כן היא מספיקה בכדי לפטור משבועה.

2. כשהבעל אינו חייב לגרשה

כתבו התוספות בסוגיתנו:

חזקה אין אדם טורח כו' – תימה תינח באשת כהן או בפחותה מג' דמיתסרא עליה הילכך כיון דמפסידה נאמן ולמ"ד נמי לקמן כנסה בחזקת בתולה ונמצאת בעולה אין לה כתובה כלל ניחא דהשתא נמי מפסידה שהרי מקח טעות הוא אבל למ"ד יש לה כתובה מנה לא מפסיד מידי אלא שבא להפסידה מכתובתה מנה אבל הסעודה לא מפסיד ואמאי מהימן ונראה דלא מהימן.

לשיטת התוספות, במקרים שבהם טענת הבעל אינה מחייבת להוביל לגירושין – חזקת אאטב"ו אינה מועילה, שהרי הבעל רק מרויח בכך שהוריד את סכום הכתובה, אך אינו מפסיד את סעודתו שהרי היא עדין אשתו. קצת קשה לומר שדברי רב נחמן, שנאמרו בצורה כה מוחלטת, נכונים למעשה רק באחוז קטן מאד מהמקרים, אך מצד הסברא דבריהם הגיוניים ומסתברים.

הרמב"ן חולק על דבריהם:

ובתוספות מדקדקין והיאך הוא מפסיד סעודתו שמא רוצה הוא לקיימה במנה ולא במאתים, ומתרצים¹² כיון שבתולה נשא וטרח בסעודת ז' אינו עשוי להפסיד שבח שלו, ואין צורך דמסתמא כל הטוען על בתולה פתח פתוח ודמים דעתו להוציאה שאין אדם רוקק בכוס ושותה בו.

התירוצ הראשון ברמב"ן מחודש: הפסד הסעודה אינו תלוי בגירושין, כיון שעצם הוצאת הלעז והעובדה שהאדם מודיע כלפי חוץ שאשתו אינה בתולה – היא הפסד השבח עבורו. כך גם נתן לדייק בדברי הרמב"ם שהבאנו לעיל: "שחזקה היא שאין אדם טורח בסעודה ומפסידה והופך שמחתו אבל".¹³

אם כן, יש כאן מחלוקת יסודית בהבנת השבח וההפסד, אך לעניננו ישנה הסכמה בעקר המנגנון בין תירוצ זה לתירוצ התוספות שעל הדף – רק כאשר נוכל לדעת בודאות שהאדם מפסיד את השבח, יהיה זה כסף או כבוד – נוכל להאמין לטענתו. מנגד, המשך דברי הרמב"ן צריכים ביאור. למה מתכוון הרמב"ן בכותבו "מסתמא"? האם ברור לו שכך יקרה, ומחלוקתו עם תוספות היא מחלוקת מציאותית בשאלה האם זו אכן המציאות? אם כן, אולי נתן להציע שעל בית הדין לתלות הא בהא ולומר "רק אם תגרש מיד תפטר מהכתובה"¹⁴?

נלענ"ד לומר, שגם הרמב"ן אינו סובר שזו המציאות במאה אחוז מהמקרים, אלא שזוהי דרכו של עולם. כך אכן קורה בדרך כלל, וזו היא כונת דברי הרמב"ן "דמסתמא". אלא שתירוצ זה לא נאמר על ידי התוספות עצמם משום שהם חלקו עליו ביסוד הסוגיא: לפי התוספות, הנאמנות נובעת מכח החזקה ממש, ויש צורך בחזקה מוחלטת ועל כן לא די ב"מסתמא". לפי הרמב"ן, חזקת אטב"ו אינה חזקה מוחלטת והיא גם אינה זו שפועלת, אלא היא רק "דרכו של עולם". כחה מספיק משמעותי כדי שחכמים יחליטו מכחה לתת נאמנות לכל הבעלים בכל המקרים, גם אם יקרה מקרה שאינו מצוי בו הבעל יחליט להשאיר את אשתו.

¹² נעיר שלא כך תרצו התוספות על הדף לפנינו.

¹³ וכך נראה גם מלשון הירושלמי: "אין אדם עשוי להוציא יציאותיו ולהוציא שם רע על אשתו" (א', א).

¹⁴ כך כתב הרא"ש להלכה בתוספותיו לסוגיתנו, ויתכן שגם התוספות יודו לכך.

ד. שיטת אבן האזל

בדרך קרובה לדברינו הלך אבן האזל. הוא הכריע כשיטת רוב הראשונים שנאמנות הבעל היא רק מכח "הם תקנו והם תקנו" והחזקה אינה כדאית לסמוך עליה בפני עצמה, ורצה לתרץ כך שני ענינים:

א. לסוברים שיש כתובה לארוסה, מדוע אין חוששים למקרה של רשע שיעשה סעודה כאשר הוא כבר רוצה לגרשה ולהתחמק מתשלום הכתובה.

ב. בהמשך סוגית הגמרא מובאת שיטת רב אשי, שלפיה כל שלא מושמש אינו יכול לטעון טענת בתולים, אשר לכאורה סותרת את דינו של רב נחמן בסוגיתנו. הראשונים תרצו שדברי רב אשי שייכים רק במקום שבו נוהגים להעמיד שושבינים שימשמשו והעדרם הוא ריעותא לטענתו, אך במקום שלא נוהגים כך נכונים דברי רב נחמן.

כך הסביר אבן האזל את שיטת רב אשי: במקום שבו אפשר לברר את הדבר על ידי שושבינים חכמים העדיפו לעשות זאת מאשר להאמין לבעל באופן קטגורי, כיון שהחזקה אינה מוחלטת. וכך הוא תורף דבריו (עיי' שם באריכות):

ולכן נראה דהנה זה מוכח דדוקא בשביל שחכמים האמינוהו והם אמרו אבל אי הוי כתובה דאורייתא לא הי' נאמן ולא מהני חזקה ובטעמא דלא מהני חזקה נראה דכל החזקה היא דלאחר הביאה לא יהפך לכו לשנאה ולהפסיד הסעודה אבל אי הי' מעקרא רמאי והי' חפץ לבעול אותה אפשר דעשה בשביל זה גם הסעודה אלא דלא מחזקינן ברשיעי ובזה שפיר דהך חזקה לא מהני אלא לתרץ דלא נימא מה הועילו חכמים בתקנתם אבל על לכתחלה אם היינו מחזיקים אותו ברמאי ליכא ראי' כלל. (אבן האזל י', טו)

ועל אף שדבריו משכנעים וברורים, נראה לענ"ד שנתן להמשיך ולהעמיד את ההבנה שמדובר בחזקה עצמאית, ולתרץ את שתי קושיותיו באופן אחר:

א. ביחס לדבריו על כתובת ארוסה, אפשר לומר שסוגיתנו היא על פי הסובר שאין כתובה לארוסה, וממילא יכול הבעל להפטר מחיוב הכתובה בקלות אף ללא הוצאת הלעז. לחלופין, נתן ללכת בדרכם של הרמב"ם והתוספות שהובאו ברמב"ן, ולומר שהפסד השבח אינו הממון שבסעודה אלא הגנאי שבהוצאת שם הבעולה על הכלה, ודין זה נכון אפילו יש כתובה לארוסה.¹⁵

ב. ביחס לסוגית המשמוש יש לומר שגם אם נאמר שהחזקה מוחלטת ופועלת באופן עצמאי, עדין נתן לומר בשופי שחכמים העדיפו ודאות ומוחלטות, במקום שבו הדבר אפשרי, ועל כן העדיפו את בדיקת השושבינים על החזקה.

בשונה מדבריו אלו, במקום אחר כתב הרב אבן האזל שחקירתנו היא גופא מחלוקת אמוראים (לפי רש"י):

בְּעֵקֶר דְּבָרֵי רִש"י שֶׁהִקְשׁוּ עֲלֵיו הַתּוֹס' דְּלִר"מ דְּכְתוּבָה דְּאוֹרֵייתָא אִינוּ נֵאמָן כִּלְל', נִרְאֵה דְרִש"י יִסְבּוֹר דְּזֵהוּ חִירוֹשׁ שֶׁל ר"נ דְּאֵי כְּתוּבָה דְּאוֹרֵייתָא א"נ בְּטַעֲנַת פ"פ וְאֵף דִּישׁ לֹ חִזְקָה דְּא"א טוֹרַח בְּסַעוּדָה וְכֵן מִשְׁמַע לִשְׁוֹן רִש"י שֶׁכְּתַב אֵהָא דְּחַכְמִים תְּקִנוּ כְּלוֹמַר אֵי הוּי כְּתוּבָה דְּאוֹרֵייתָא לֹא הוּי נֵאמָן לְהַפְקִיעָה, אֲבָל לְעוֹלָא אַעפ"י דְּכְתוּבָה דְּאוֹרֵייתָא נֵאמָן וְסוֹבֵר דְּחִזְקָה דְּא"א טוֹרַח חִזְקָה גְּמוּרָה הִיא וְכַדִּי לְאוֹקְמֵי מִתְּנִי דְרִישׁ כְּתוּבוֹת כְּרִשְׁב"ג בְּמִשְׁנַתְנוּ (שם י"א, יד) סוֹף כְּתוּבוֹת וְכִנ"ל.

¹⁵ למעשה, יתכן שאולי לכן הם ראו לפרש כך את השבח, ואכמ"ל.

ה. הירושלמי בסוגיתנו

יתכן שהתירוץ השני של אבן האזל, המעמיד את חקירתנו במחלוקת אמוראים, יכול לעלות גם מהבנה מסוימת בסוגית הירושלמי:

דתני אמר רבי יודה ביהודה בראשונה היו מעמידין שני שושבינין... מאי כדון עליה להביא ראייה שהיא ממשפחת טרוקטי... מכיון דתימר אינה עדות תורה לא יעמוד...

רבי יוסי בשם רבי אילא אין אדם עשוי להוציא יציאותיו ולהוציא שם רע על אשתו אם משום שאין אדם עשוי להוציא יציאותיו ולהוציא שם רע על אשתו אפילו אינו מעמיד יהא נאמן אמר רבי הילא מפני חשד אחד מפני פרוץ אחר מה אנן קיימין אם בשפישפש ומצא הרי מצא אם בשלא מצא הרי פישפש לא פישפש אלא הכין אנן קיימין בשלא פישפש ומצא היא אומרת דם בתולים היא והוא אומר לא כי אלא דם צפור היא הורע כוחו שלא נהג כמנהג זה. (א', א)

יתכן שהדברים תלויים בהבנתנו את דברי רבי הילא ובהבנת יחסם לתרוצו המקורי של ר' יוסי בשמו. שאלת הירושלמי "אם משום שאין אדם עשוי... אפילו אינו מעמיד יהא נאמן!" מניחה שהחזקה עובדת בצורה עצמאית ועל כן היא מועילה גם בהעדר שושבינים. רבי הילא מתרץ "מפני חשד אחד", ויש לדון האם כונתו שמטרת השושבינים היא רק למנוע חשד כשהדבר אפשרי, או שמא שושבינים עדיפים בצורה מוחלטת כיון שהחזקה איננה חזקה אמיתית אלא רק ביסוס לתקנת חכמים.

לשון הירושלמי בסוף הסוגיא: "הורע כוחו שלא נהג כמנהג הזה", כתירוץ של רוב הראשונים בדברי רב אשי, גם הוא מתפרש לשני הכיוונים: שושבינים הם רק רשת בטחון, והעדרם ללא תירוץ יוצר ריעותא לבעל, אך כשאינן ריעותא החזקה עובדת כשלעצמה; או שמא הם הדרך הלכתחלאית לבירור הדברים ורק בהעדרם חז"ל יעניקו נאמנות לבעל מכח חזקת אאטב"ו, וכדברי אבן האזל:

דעקר מילתא דהאמיניהו חכמים הוא דוקא היכי דא"א הדבר להתברר אבל היכי דאפשר להתברר כגון היכי שנהגו למשמש לא האמיניהו חכמים כלל.

ועדין דברי הירושלמי זוקקים פירוש רב, וקיצרנו במקום שראוי להאריך.

1. הרחבות וחידושים בספרות השו"ת

כפרפראות לתורה, נציין מספר שימושים והרחבות המצויים בספרי השו"ת ביחס לחזקת אאטב"ו ומושכים אותה לכיוונים שונים.

הרשב"א (שו"ת א', אלף ריט) דן לגבי אדם שלא היה ברור אם ביאתו היתה לשם קידושין. הוא מכריע שכיון שעשו סעודת נשואין ברור לנו שאין אדם טורח בסעודה ומפסידה, ועל כן אלו נשואין גמורים. נמצא שהחזקה מגדירה את יחסנו לביאה כביאה לשם קידושין.

המהרשד"ם (שו"ת אה"ע ג) דן לגבי אדם שקדש את משודכתו, אך לא נקט בניסוח ודאי דיו אלא אמר "אלו הג' לימוניש אני נותן בעד קדושין ללא ארוסת". המהרשד"ם התייחס לחזקתנו כ"חזקה אלימתא", וסבר שמכח העובדה שראובן הוציא בעד לאה ממון רב בזמן שידוכיהם, **אף על פי שאין זו ממש סעודת הנשואין**, אפשר להניח בודאות שהתכנן לקדשה לעצמו.

המהר"י מברונא (שו"ת כב) פסק שגם מי שנוהג שלא לאכול בסעודת רשות יכול לאכול בסעודת שידוכים כיון שהיא מוגדרת כסעודת מצווה, משום שמכחה אומרים חזקה אאטב"ו,¹⁶ ולכן "נמצא דסעודה זו כריתות החיתון". דבריו יפים, אם כי לא מוכרחים לענ"ד.¹⁷

נסיים בדברי אגדה. בספר תשב"ץ קטן (תסד–תסה) לתלמיד המהר"ם כתב משמו, שכל מה שאנו עושים בנשואין – יש לו רמז מנישואי כנסת ישראל לקב"ה במתן תורה ("וביום חתונתו זה מתן תורה" – תענית כו):

¹⁶ כמעשה המובא בסוגיא בקידושין.

¹⁷ יש 'קפיצה' מסוימת בין הטענה שדרך העולם בעשית סעודות חיתון יוצרת ודאות הלכתית עבורנו, ובין הטענה שמדובר בסעודת מצוה. נראה שיש לומר כי דברי המהר"י ברונא מושתתים על ההנחה שכדי ליצור לנו ודאות שכזו, חז"ל תיקנו את הסעודה כמחייבת, ומכח תקנתם זו סעודת מצוה.

הר"ם ז"ל אומר כי מה שאומר החתן הרי את מקודשת לי כדת משה וישראל. לפי שמצינו בהרבה מקומות שאירס הקדוש ברוך הוא לישראל בתורה וכל אותן אירוסין ונשואין וכתובה אנו עושים... לכך מתחיל החתן בה'... וכמו שהתענו בו ישראל כמו כן החתן מתענה... נקוט האי כללא בידך כל המנהגים של חתן ושל כלה אנו למדין ממתן תורה שה' היה מראה עצמו כחתן נגד כלה שהם ישראל.

בעקבות דבריו נוכל לומר שאף דין סעודה, שהוא מתקנת חכמים – יש לו רמז. "וַיִּשְׁלַח אֶת נְעָרָיו בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיַּעֲלוּ עֹלֹת וַיִּזְבְּחוּ זִבְחִים שְׁלָמִים לַה' פָּרִים" (שמות כ"ד, ה). חזקה על הקב"ה, יודע נסתרות ועתידות, שלא עשה סעודת ישראל בחנם ויפסידה, ואף שידע שעתידים אנו לחטוא – ברית עולם כרותה לו עם ישראל.